

De danske franciskaneres bøger i Flensborg

Af Jørgen Nybo Rasmussen

Ingen samfundsgruppe blev hårdere ramt af reformationen i de nordiske lande end tiggermunkene. Deres klostre havde i århundreder været byernes åndelige centrer, så da den lutherske lære først og fremmest også forkyndtes i byerne, blev opgøret både uundgåeligt og hårdt. Tiggerordnerne blev målet for en hidsigere agitation end nogen anden del af den katolske gejstlighed¹, og fra 1526 tog kongerne både i Danmark og Sverige den nye kristendomsopfattelses parti. Året efter begyndte de ofte ved kongebreve sanktionerede lukninger af franciskaner-, dominikaner- og karmeliterklostre i Nordens byer². Hvis deres beboere ikke selv tilsluttede sig den evangeliske lære, hvilket i større udstrækning kun var tilfældet for karmeliternes vedkommende, medførte dette, at de først måtte søge tilflugt i andre klostre³ og senere opgive klosterlivet i det hele taget. I Sverige benyttede kong Gustav Vasa den magt, Västerås-rigsdagen 1527 havde givet ham over kirken, til først at omforme og senere at ophæve klosterlivet, mens den danske Kirkeordinans af 2. sept. 1537 afskaffede tiggerordnerne helt⁴. Resultatet var, at der omkring 1540 næppe mere eksisterede noget tiggerkonvent i Norden. Kun ældre, svagelige og føjelige brødre tolereredes endnu som pensionærer i deres fordums klostre⁵, men da disse ikke som landklostrene havde indtægtsgivende gods, og tiggeriet var forbudt, har dette kun betydet en tvivlsom tilværelse. Ganske få drog til udlandet. Men de fleste nordiske tiggermunke må i al stilhed være gået under jorden ved at lægge den diskriminerende og forbudte ordensdragt, tage borgerligt erhverv og vende tilbage til de familier og det folk, hvorfra de var kommet. Det er kun yderst spredte glimt af disse skæbner, kilderne melder noget om, men problemet må have været af betydeligt omfang alene af talmæssige grunde. Antallet af nordiske tiggerklostre, der fandtes 1525, inden stormen begyndte, men som forsvandt i løbet af 15 år, fremgår af denne oversigt:

Tiggerklostre i Norden 1525

	Danmark	Norge	Sverige	Finland	I alt
Franciskanere	26	6	13	3	48
Dominikanere	18	4	10	1	33
Karmeliter	8	0	1	0	9
I alt	52	10	24	4	90

Disse klostre har naturligvis haft et meget varierende antal medlemmer, og et datidigt talmateriale foreligger ikke direkte. Men det er et rimeligt skøn, at de har haft mellem 10 og 30 medlemmer hver. Dette betyder, at der alene i Danmark som følge af kloster nedlæggelserne er blevet mellem 500 og 1500 brødre hjemløse, i hele Norden var antallet mellem 900 og 2.700.

På denne baggrund skal der her redegøres for en hidtil næsten upåagtet gruppe kilder fra de danske gråbrødres eller franciskaneres sidste år, der både yder et bidrag til deres åndshistorie og personalhistorie og røber noget om de vilkår, deres livsforms endeligt beredte dem. Det drejer sig om ejer- eller rettere brugerpåtegninger i henved 30 trykte bøger, der engang tilhørte franciskanerordensprovinserne »Dacia«, og som nu for størstedelens vedkommende findes på Stadtmuseum i Flensborg. De indgår her i den mærkelige bogsamling, der gennem århundreder hørte til Flensborg St. Nicolai Kirkes bibliotek, og som nu står opstillet i et særligt lokale i museet, men som oprindeligt grundlagdes af den kendte Flensborg-franciskanerbroder Lütke Naamensen, der døde 1574. Påtegningerne er hidtil kun studeret og benyttet af den katolske redemptoristpater og historiker P. D. Steidl i hans store artikel om Lütke Naamensen fra 1936⁶. Da Steidl dog ikke arbejdede systematisk med netop disse påtegninger, og hans artikel – i øvrigt med urette – er forblevet upåagtet af forskningen, er der grund til mere indgående at redegøre for påtegningerne igen, samt at se, hvilken historisk viden der kan udledes af dem.

Samlingen og bevarelsen af bøgerne for eftertiden skyldes som sagt først og fremmest broder Lütke Naamensen. Hans livshistorie er så kendt og skildret så ofte, at den ikke skal fremstilles i enkeltheder her, men kun for så vidt hans værk som bogsamler kræver det. Heller ikke i så henseende behøves der alt for mange ord, da der netop er

udkommet en ny meget væsentlig undersøgelse af baggrunden for, at han ønskede at skabe en bogsamling, nemlig Erich Hoffmanns artikel: »Franciskanermunken Lütke Namanns kamp mod reformationen i Flensborg«⁷. På baggrund af den tidligere litteratur om Lütke påviser Hoffmann her, at det er en misforståelse at betragte denne gråbroders livslange bestræbelse for ved hjælp af sine forældres formue at skabe et katolsk kollegium i det protestantiske Flensborg som en kuriøs Don Quixote-gestus uden forbindelse med virkeligheden. Når denne bestræbelse mislykkedes, og Lütke i stedet kom til at stå som grundlæggeren af Flensborgs protestantiske gymnasium, skyldes det, at den tilbagevendende af katolicismen i kraft af modreformationen, som han håbede på, ikke nåede så langt som til det danske monarki, hvad ingen datidig iagttager kunne have afgjort på forhånd. Bogsamlingen indgik i broder Lütkes plan på den måde, at den skulle være det påtænkte kollegiums bibliotek, hvilket forklarer dens karakter af en udpræget katolsk bogsamling⁸. Hoffmanns tese udgør utvivlsomt et væsentligt fremskridt i forståelsen af Lütke Naamensens person og livsværk. Om den holder stik i alle enkeltheder skal ikke drøftes her. Herefter blot et kort rids af Lütkes livshistorie.

Lütke Naamensen (eller Namann – der er flere versioner af hans navn), blev født ca. 1498 som søn af den rige købmand Naamen Jensen og hans hustru Phalek, der begge var af frisisk oprindelse. Forældrene var meget religiøse og grebne af den senmiddelalderlige fromhedsbevægelse og af den franciskanske observansreform, der i disse år fornyede ånden i de danske gråbrødreklostre. Flensborg Franciskanerkloster antog denne reform 1496⁹, og Naamen Jensen blev takket være enkedronning Christines indgreb dets prokurator 1520, dvs. påtog sig at varetage dets økonomiske interesser, således at brødrene, som observansen krævede, ikke selv behøvede at befatte sig med pengesager. Da Lütke og hans broder Johannes (om hvem der i øvrigt ikke vides meget) blev voksne, indtrådte de begge i franciskanerordenen. Lütke fik datidens bedste uddannelse, der sluttede med et studieophold på universitetet i Paris i midten af 1520'erne. Ved denne lejlighed benyttede han nogle lærebøger, der nu findes i hans bogsamling, og hvis mange randnoter vidner om studentens flid.

Men da han kom hjem, var det protestantiske angreb på tiggerklostrene allerede begyndt. Ja, det første danske franciskanerkloster, der ophævedes, var det i Flensborg, idet kong Frederik I i foråret 1528 forærede det til rigshovmester Mogens Gjõe med henblik på brødrenes fordrivelse¹⁰. Forældrenes drøm om at have sønnen hos sig i

hjembyens kloster gik altså ikke i opfyldelse, og for at forblive sit kald tro måtte den unge broder Lütke søge til andre klostre. En tid var han i klostret i Tønder og senere i Ribe, der fra og med 1532 var det sidste intakte gråbrødrekloster, der var tilbage på den jyske halvø og derfor fyldt med flygtninge fra de nedlagte¹¹. Da dette kloster efter ordre fra Christian III også ophørte at eksistere officielt, drog Lütke til Nysted på Lolland. Men allerede året efter måtte han rejse derfra, da dette sidste danske franciskanerkloster blev lukket¹².

Broder Lütke begav sig nu til Mecklenburg, hvor der i klostret i Schwerin var samlet en hel lille gruppe danske exilfranciskanere, som lededes af den sidste provincialminister for provinsen »Dacia«, broder Jacobus Gottorpius, som senere under navnet Jacobus de Dacia blev indianermissionær i Mexico¹³. Da denne broder Jakob 1539 forberedte sin afrejse, udfærdigede han to breve til broder Lütke, hvorved han overdrog ham betydningsfulde fuldmagter. Da disse fuldmagter er væsentlige for at forstå Lütkes senere virke også som samler af de danske franciskaneres bøger, da heller ikke Hoffmann i sin omtalte artikel lægger nok vægt på dem, og de – så vidt vides – aldrig før har været oversat, anføres de herefter på dansk efter den latinske tekst, der nu kun kendes fra O. H. Mollers udgave fra 1775, idet originalerne siden synes tabt¹⁴:

Brev XVIII (i udgaven). Overskrift: »Pligt til gæsteophold og fuldmagt til at give syndsforladelse« (muligvis en bagsidepåtegning på brevet). »Broder Jacobus Gottorpius, provincialminister, til sin i Kristus højt elskede broder Luderus Naaman, præst, prædikant og skriftefader af mindrebrødrenes ordensprovins Dacia, hilsen i Kristus Jesus med ønsket om alt godt for legeme og sjæl. Elskede søn i Kristus, jeg pålægger dig i kraft af den hellige lydighed, at du skal blive som gæst i provinsen Saxonia af Det hellige Kors, enten i Schwerin eller andetsteds, indtil jeg kommer tilbage eller jeg tilkendegiver dig noget andet. Og du skal have fuldmagt til på mine vegne og som min kommissær at meddele syndsforladelse til dem, der kommer ned til dig fra Danmark. Dermed lev vel i Kristus. Givet i Wittenburg lørdag før den anden søndag efter påske Misericordias Domini i det Herrens år 1539 under mit embedes segl og sædvanlige tegn«¹⁵.

Brev XX. Overskrift. »Om ting, der er bragt og skal bringes«. »Broder Jacobus Gottorpius, minister, til min elskede søn i Kristus, broder Luderus Naaman af mindrebrødrenes ordensprovins i Danmark. Da jeg på grund af mine embedsforpligtelser ikke kan blive hos dig, pålægger jeg dig i kraft af min myndighed det hverv, at du skal

modtage og opbevare vore ting, som er kommet eller skal komme fra Danmark, som om jeg selv var til stede, og når du er fraværende, skal broder Igvald og broder Johannes Madsen tage imod dem og sørge for dem. Givet i Wittenburg i det Herrens år 1539 lørdag før søndagen Misericordias Domini, og til vidnesbyrd herom påtrykker jeg nærværende brev mit embedssegel med mit sædvanlige tegn»¹⁶.

Lütke fik ifølge disse breve af sin foresatte, provincialministeren for »Dacia«, hvervet som hans »kommissær«, hvormed i franciskanerordenen betegnes en person, der af ledelsen får overdraget en bestemt opgave, mens det ikke var noget ordensembede i sig selv. Men da Jakob aldrig kom tilbage, beholdt Lütke hvervet på livstid og kunne derfor vedvarende udgøre et samlingspunkt for de danske franciskanere. De konkrete opgaver var dels absolutionsfuldmagten, dels den i vor sammenhæng vigtigste, at Lütke fik det generelle ansvar for ordensprovinsens ejendele. Hermed havde han altså en formel ret, som han kunne benytte til at samle bl.a. de bøger, der hidrørte fra de danske franciskanerklostre, eller som enkelte brødre havde i deres varetægt.

1545 vendte Lütke Naamensen tilbage til Flensborg. Hoffmann viser i anførte artikel, at når han ved denne lejlighed bøjede sig for Christian III's betingelser for tiggermunkes ophold i hans riger: at han skulle aflægge ordensdragten og ikke måtte prædike imod evangeliet, så var det fordi han på anden måde håbede at kunne virke for den katolske sag i sin hjemby, nemlig ved hjælp af sine gamle forældres formue grundlægge et kollegium eller gymnasium, der skulle have et både humanistisk og katolsk præg, »Gymnasium trilingue theologicumque orthodoxæ ecclesiæ«, kaldte han det selv. Kongen og byens øvrighed på deres side havde interesse i på den måde at komme gratis til en latinskole, hvilket var grunden til, at de tolererede Lütkes tilbagekomst, uden hvilken formuen ikke ville blive anvendt til noget offentligt formål, men fordelt til familien. På den anden side ville de protestantiske øvrigheder ikke i virkeligheden gå ind på Lütkes betingelse om, at skolen skulle være katolsk. Som franciskaner kunne Lütke i øvrigt ikke arve formuen, da han ikke selv kunne besidde nogen ejendom. Derfor udformedes forældrenes testamente således, at han ikke blev arving, men fik retten til at afgøre, hvorledes testamentets bestemmelser om foundationen skulle føres ud i livet.

Det yderst komplicerede juridiske spil, som denne plan medførte, kan vi ikke følge her, men må henvise til Hoffmanns indgående analyse. Resultatet blev, at Lütke på grunden nord for sit gamle

kloster, der ligger i Flensborgs sydlige udkant, for sine forældres penge byggede et stort grundmuret hus. Dette hus fungerede fra 1566 som Flensborg Gymnasium, men det lykkedes aldrig broder Lütke at give denne skole det katolske præg, der havde været hans ønske, inden han døde 1574. Skolen eksisterer endnu som Flensborgs »Altes Gymnasium«, omend beliggende et andet sted, og man ærer der stadig Lütke Naamensen som dens grundlægger¹⁷.

Når Lütke gennem de mange år indtil sin død systematisk samlede og erhvervede bøger, var hensigten dermed, at han ville skaffe sin skole et bibliotek¹⁸. I hans levetid nåede det at komme til at omfatte henved 100 bind, blandt hvilke der findes mange af de ældste trykte udgaver af kirkefædre og skolastikere, men også humanistisk litteratur og eksempler på den katolske apologetik, lutherdommen foranledigede overalt i Europa. Lütke skrev også selv et stort håndskrift på plattysk med oversættelser af senmiddelalderlige mystikere, digte og katolsk apologetik mod lutherdommen, som han muligvis i videre udstrækning, end man hidtil har ment, selv er forfatter til¹⁹. Baggrunden for det hele har været, at Lütke, der jo ifølge Christian III's betingelser ikke måtte prædike sin overbevisning, i stedet for gennem biblioteket og håndskriftet ville give skolens elever lejlighed til ved selvstudium at sætte sig ind i den katolske teologiske tænkning og dens forsvar imod protestantismen. Naturligvis lykkedes heller ikke denne del af hans plan, allerede 1580 overdroges bøgerne til St. Nicolai Kirke, hvor de er forblevet indtil vor tid 19a. Men blandt dem var 24, der ifølge påtegninger oprindelig havde tilhørt danske franciskanere eller franciskanerklostre, og dem skal vi herefter behandle nærmere.

I det følgende gives en fortegnelse over disse bøger, som de har kunnet genfindes i samlingen i Flensborg Stadtmuseum, dog suppleret med en enkelt bog i Altes Gymnasiums bibliotek og fire bøger i Det kgl. Bibliotek i København, der har påtegninger af samme proveniens som Flensborg-bøgerne. Beskrivelsen af de enkelte bøger bygger på undersøgelse af bøgerne selv og af museets katalog, men de tilstræber ikke at tilfredsstille egentlig boghistoriske krav om nøjagtig identifikation af de enkelte udgaver. Dette krav vil først kunne opfyldes af en egentlig bibliotekshistoriker i forbindelse med et meget tiltrængt moderne katalogiseringsarbejde, der burde blive denne mærkelige bogsamling til del. En plan herom er i øvrigt, efter hvad jeg har erfaret, på vej til at føres ud i livet inden for rammerne af Flensborg byhistoriske Selskabs planer om udgaver af kilder til byens historie. Men for nærværende studie, hvis emne er påtegningerne som kilde til danske

franciskaneres personal- og åndshistorie, er det ikke af større betydning, om man kan identificere de enkelte udaterede inkunabler f.eks. af Nicolaus de Lyra med den ene eller den anden af de mange, der udkom før år 1500.

Til fortegnelsen må i øvrigt bemærkes følgende. Numrene er de i Flensborg Stadtmuseums nuværende katalog anvendte, der i alle tilfælde også findes anført i bøgerne selv, oftest på inderpermen, men som ikke svarer til de ældre numre, der i mange tilfælde stadig står på bindryggene. Under dette nutidige katalognummer anføres i mange tilfælde et M og et romertal, nemlig når bogen sikkert har kunnet identificeres med en af dem, der anføres i det såkaldte Henrik Mandixens katalog, udgivet af O. H. Moller under titlen »Catalogus librorum quos gymnasio Flensburgensi legavit ejus fundator Ludolphus Naamani«²⁰. Om dette katalog skriver Moller selv, at han har fundet det i sin faders papirer. Bemærkningen herom står lige under omtalen af, hvorledes Lütke Naamensen i sine testamentordninger havde bestemt, at »hele hans bibliotek, som det fandtes i året 1574 og var blevet opskrevet af Henrik Mandixen, i al fremtid uændret skulle holdes sammen og vedligeholdes i skolen«²¹. Både Helk²² og Hoffmann²³ har heraf uden videre sluttet, at den af Moller udgivne fortegnelse, der åbenbart har været usigneret, og hvis ophavsmand denne derfor ikke angiver, faktisk var identisk med Henrik Mandixens liste fra 1574. Personlig mener jeg ganske vist også, at det forholder sig sådan, men det beror ikke så meget på, at Moller omtaler den på den nævnte måde som på det indre kriterium, at listen ikke indeholder en eneste bog, der er trykt efter 1574, hvilket St. Nicolai biblioteket ellers i høj grad gør. På den anden side forbliver det uopklaret, hvorfor flere af de bøger, der havde tilhørt danske franciskanere længe før Lütkes død, ikke er optaget i dette katalog, skønt de nu findes i samlingen.

Bøgernes forfatter- og titelangivelser stammer fra en – ofte forkortet – gengivelse af, hvad der fremgår af titelbladene og museets katalog. Noter tjener til at give orienterende oplysninger om mindre kendte forfattere og deres værker, men tilsigter – som allerede sagt – ingen fuldkommenhed.

De danske franciskaneres bøger i Flensborg m.m.

Fortegnelse

St. Nicolai-biblioteket i Stadtmuseum

Betegnelse i Stadtmuseum, Flensborg	Forfatter, evt. trykker, udgivelse	Titel	Påtegninger
15.121	<i>Udg.</i> : Erasmus af Rotterdam. <i>Tryk</i> : Körver, Amsterdam, 1522 ²⁴	Novum Testamentum	<i>Forsatsblad</i> : »Hic liber est deputatus usui fratris Severini Nicolai Hornbeckij per me fratrem Jacobum Gottorpium ministrum provincialem Danie ordinis fratrum minorum 2° anno exilij mei Zwerinij anno dni mdxxxix. Hoc ego testor manu propria« <i>Titelblad</i> : (overstreget) »Pro conv f civitatis Roschil-densis« »Ad usum fratris Seuerini Nicholai Hornbeckij«
15.131	Nicolaus de Lyra 15. årh. ²⁵	Postilla super Vetus et Novum Testamentum II (Josua - Esther)	<i>Titelblad</i> : »Conuentus minorum« »Iste liber est pro usu fratrum minorum conuentus Ripensis anno domini 1537«

15.133 M IX	Nicolaus de Lyra 15. årh.	Postilla etc. III (Job - Eccles.)	<i>Titelblad:</i> »Iste liber est pro usu fratrum minorum conuentus Ripensis«
15.137	Nicolaus de Lyra	Postilla etc. V (Evangelia)	<i>Inderperm:</i> »Pro conuentu Horsensis«
15.140 M XLII eller M XLIII	Nicolaus de Lyra	Postilla etc. IV (Novum Testamentum)	<i>Titelblad:</i> »Liber Tinderensis«
15.141 M II-VIII?	Nicolaus de Lyra Basel 1508	Postilla etc. VI (Rom. - Apok.)	<i>Inderperm:</i> »Pro conuentu Horsensis«
15.142 M X	Nicolaus de Lyra Basel 1508	Postilla etc. VI (Rom. - Apok.)	<i>Titelblad:</i> »Liber fratris Mauricij de Serpente alia Worm ad con- uentum Ripensis fratrum minorum deputatus anno domini 1540« »Conuentus ordi- nis nam iam est numero sexaginta milia ut testatur magister Antho- nius Coccus in sua cronica« ²⁶

15.150 M XLVI	Ropertus Holgot Reutlingen 1489 ²⁷	»Super libros Sapientiae«	<i>Titelblad:</i> »Liber conuentus Mino- ritarum de legato magistri Henrici Cristierni canoni- ci Ripensis pro cujus anima ut saluetur Deus pie oretur« ²⁸ »Iste liber est pro usu fratrum mi- norum conuentus Ripensis a.d. 1537«
15.167	Franciscus Titelmann Antwerpen 1528 ²⁹	»Elucidatio in omnes epistolas Apostolicas«	<i>Forsatsblad:</i> Frater Ericus Mathiae ordinis minorum regula- ris observantiae habet vsvm hujus libelli« »Iste liber est pro usu fratris Mauri- cij de Serpente alias Worm minorite«
15.180 M XXVIII	Theophylact udg. af Johannes Oecolampadius Basel 1528-29 ³⁰	»Enarrationes in quatuor Evange- lia« & »in Epi- stola diui Pauli«	<i>Titelblad:</i> »Hic liber resignatus est per me fra- trem Seuerinum Nicholai ad ma- nus reverendi pa- tris ministri pro- uincialis, nempe fratris Andree Bartoldi Anno Dni sesquimille-

simo tricesimo
septimo«
Titelblad for-
neden: »... plera-
que transcripta
sunt marginibus
hujus libri per me
f. S. N. 1533«

15.181 M XL	Nicolaus de Lyra	Postilla etc. II (Jes. - Macc.)	<i>Titelblad:</i> »Tinderensis«
----------------	------------------	------------------------------------	------------------------------------

15.216 M XXIV	Augustinus Udg. af M. Bertholdus Rambolti Paris 1516	»Sermones«	<i>Titelblad: »Iste liber est pro usu fratrum minorum conuentus Ripensis anno domini 1537«</i>
------------------	--	------------	--

15.226 M LXXXX	Cyprianus Udg. af Erasmus Roterodamus Köln 1525 ³¹	»Opera« Vol. II	<i>Forsatsblad: »Liber Johannes Jacobi de Dacia et de ciuitate Ripensi est iam pro usu fratris Mauricij de Serpente alias Worm«³²</i> <i>Titelblad: »Pro Bibliotheca Naaman Johannis Flensburgi«</i>
-------------------	---	-----------------	--

15.229 M XCV (Thomas Assersens donation) ³³	Dionysius (Areopagita) Udg. af Marsilio Ficino, Strassbourg, 1502 ³⁴	»Opera ... cum commentariis«	<i>Titelblad: »Pro conuentu fratrum minorum in Sleswyck«</i>
--	---	------------------------------	--

15.236 M XV	Hilarius Udg. af Erasmus Roterodamus Tryk: Froben, Basel 1523 ³⁵	»Lucubrationes« <i>Rygtitel:</i> »De Trinitate«	<i>Titelblad:</i> »Iste liber fuit pro con- uentu Vibergensi et nunc per reue- rendum patrem fratrem Johannes Brwn ministrum prouincialem de- putatus est con- uentui Horsensi anno domini 1529« »Librum istum mutuo dedit fra- ter Ludowicus alias Ludolphus Naaman Domini- ca Vocem Iocun- ditatis anno 1559 Benedicto ab Aleuelth tho Geltinck« ³⁶
15.251 M II-VIII?	Nicolaus de Lyra m.fl. Engadin 1508 ³⁷	»Repertorium Alphabeticum Sententiarum Prestantium«	<i>Titelblad:</i> »Iste liber est pro usu fratrum minorum conuentus Ripen- sis anno domini 1537«
15.259 M XXXIV eller M XXXV	Bonaventura 15. årh. ³⁸	»Elucidatio in quartum librum Sententiarum«	<i>Titelblad:</i> »Tinderensis liber«
15.260 M XXXII?	Bonaventura 15. årh.	»Liber II Senten- tiarum cum disputatis«	<i>Titelblad:</i> »Iste liber est pro usu fratrum minorum Ripensis conuen- tus anno domini 1537«

15.266 M XXXVI	Bonaventura, Hugo af St. Victor m.fl. 1484, 1485, 1499 ³⁹	»Breviloquium. <i>Titelblad:</i> Itinerarium men- »Tinderensis« tis in Deum. De Sacramentis. Compendium juris Canonici«
15.270 M LXXXVII	Petrus Tataretus, Martin Molenfelt de Livonia 1514 ⁴⁰	»Expositio in <i>Titelblad:</i> »Frater Summula Petri Ludolphus Naa- Hispani una cum mani Dacie pro- passibus Scoti. uincie hoc utitur Tractatus insolu- libro« bilium. Commen- <i>Forsatsblad:</i> Fr. tarii Porphyrii ... Ketillus habetur Aristotelis ...« ... fr. Mathias ...« ⁴¹
15.332 M LII	Anonym Strassbourg 1506	»Concordantia <i>Titelblad:</i> »Iste maiores Bibliæ« liber est pro usu fratrum minorum conuentus Ripen- sis anno domini 1537«
15.335 M LIV	Anonym	»Concordantiæ <i>Titelblad:</i> Bibliæ Canonum. »Tinderenses« Tabula super li- bros Sententia- rum Bonaven- turæ«
15.377 M LXXIV	Thomas Aquinas 1493	»Copolata pul- <i>Forsatsblad:</i> »Li- cerrima in novam ber Mauricii Orm logicam Aristo- de Dacia« telis«
15.413 M LXVII	Antoninus Florentinus Lyon 1512 ⁴²	»Summa Histori- <i>Titelblad:</i> »Iste alis. Prima pars« liber est pro usu fratrum minorum conuentus Ripen- sis anno domini 1537«

Bøger uden for St. Nicolai-biblioteket i Stadtmuseum, Flensborg

Altes Gymnasium Bibl. Nr. PA 20 M LXXXVI	Johannes Despauterii Ninivitæ. Augu- stinus Dathi Limoges 1518 Paris 1519, 1520 ⁴³	»Rudimenta grammatica. Syntaxis. Opu- sculum in elegantiiis«	<i>Forsatsblad:</i> »Pro usu fratris Ludol- phi Naaman Danj siue Daci«
Kgl. Bibl. Kbh. 2.249 fol.	Albertus Magnus Basel 1506 ⁴⁴	»Super secundo Sententiarum«	<i>Titelblad:</i> »Iste liber est pro usu fratrum minorum conuentus Ripen- sis anno domini 1537«
Kgl. Bibl. Kbh. 13,12 fol.	Antoninus Florentinus Lyon 1512 ⁴⁵	»Summa Histori- alis. Secunda pars«	<i>Titelblad:</i> »Iste liber est pro usu fratrum minorum conuentus Ripen- sis anno domini 1537«
Kgl. Bibl. Kbh. Inc. 1279	Anonym Strassbourg 1493 ⁴⁶	»Corona beate Marie Virginis«	<i>Titelblad:</i> »Liber conuentus Ripen- sis minorum de legato Magistri Henrici Cristierni quondam Cano- nici Ripensis pro cujus anima ut saluetur Deus pie oretur«
Kgl. Bibl. Kbh. 5,26 fol.	Gregor IX Lyon 1506 ⁴⁷	»Liber V Decre- talium«	<i>Titelblad:</i> »Iste liber est pro usu fratrum minorum conuentus Rapis 1537«

Af håndskrevne indførsler i bøgerne er kun medtaget de, der vedrører ejer- eller brugerforhold, og endda er nogle oversprunget, der stammer fra senere tider, eller som er vort emne helt uvedkommende. Til gengæld er det mit håb at have fået alt med, der vedrører dette, idet det dog skal siges, at nogle af bøgerne har så mange håndskrevne tilføjelser, at ubemærkede oplysninger kan skjule sig imellem dem, indtil disse notitser en gang fuldtud bliver gennemarbejdet⁴⁸.

De her fremdragne påtegninger har, som det allerede er sagt, til hensigt at oplyse om bøgernes ejer- eller brugerforhold. Når man ikke simpelthen kan sige ejerpåtegninger, skyldes det franciskanerobservanternes særlige indstilling, som var præget af streng overholdelse af franciskanerregelens forbud mod ikke blot personlig, men også kollektiv ejendom⁴⁹. Dette er forklaringen på de i påtegningerne stadig tilbagevendende vendinger: »pro usu«, »ad usum«, »habet usum« eller »usui« for denne eller hin broder eller »pro« dette kloster, der hele tiden skulle minde indehaveren om, at bogen ikke var ejendom, men kun givet til midlertidig benyttelse. Genitiv, udtrykkende ejerforhold, findes kun i forbindelse med én person, idet nr. 15.142 og nr. 15.377 siges at være »Liber fratris Mauricij ...«, og i to tilfælde i forbindelse med klostre, nemlig dels da kanniken Henrik Christensen, der nok ikke har tænkt over at udtrykke sig franciskansk korrekt, forærede klostret i Ribe nr. 15.150 og KB Inc. 1279, som han påtegnede »Liber conventus ...«, dels i påtegningerne på Tønder-klostrets bøger, der næsten alle kaldes »Tinderensis«, nemlig nr. 15.140, 15.181, 15.259 og 15.266. Som vi senere skal vende tilbage til, kan denne udtryksform skyldes, at bøgerne er kommet til klostret før observansen. I alle øvrige tilfælde er det overholdt, at hverken de enkelte brødre eller klostrene ejede bøgerne, de var kun overladt dem til brug. Retten til at disponere over brugen tilkom ordensprovinsens leder, provincialministeren, som vi allerede har set af Jacobus Gottorpius' fuldmagt til Lütke Naamensen 1539, og som det bekræftes af provincialministerpåtegningerne i nr. 15.121 og 15.236. Dog modsiges dette af nr. 15.142, der af broder Mauricius Worm overdroges klostret i Ribe 1540, mens nr. 15.180 har en påtegning om, at den »overgaves af mig, broder Søren Nielsen, i ... provincialministerens hånd ... 1537«. Før man heraf kan slutte sig til begyndende ligegyldighed over for regelens krav, må man betænke den historiske situation. I 1540 var der ikke mere nogen provincialminister i landet, som kunne disponere; også Lütke Naamensen opholdt sig stadig i Tyskland.

Påtegningerne falder i to grupper, der dog overlapper hinanden,

nemlig dem, der tilskriver bogen et bestemt kloster, og dem, der tilskriver den en enkeltperson, overlapningen består i, at nogle bøger har påtegninger af begge slags.

Blandt »brugerne« af de i alt 29 bøger, der er undersøgelsens genstand, var fem franciskanerklostre i Jylland og hertugdømmerne. De enkelte klostre og det antal bøger, der tilskrives dem, er følgende: Viborg 1, Horsens 3, Ribe 13, Tønder 5 og Slesvig 1 bog, i alt 23. Hertil kan muligvis lægges klostret i Roskilde, hvis den ældste overstregede brugerpåtegning i nr. 15.121, der slutter med denne bys navn, kan læses som franciskanerklostret. Selv om en del af disse bøger har haft andre ejere, ser vi heraf, at den største del af dem til slut indlemmedes i et eller andet klostres bibliotek, inden de kom til Lütkes bogsamling i Flensborg. Det er i øvrigt påfaldende, at ingen af bøgerne i denne bys eget klosterbibliotek synes at være bevaret for eftertiden.

Heroverfor står, at 11 af bøgerne har oplysninger om individuelle benytttere. To af disse er den uden for ordenen stående kannik Henrik Christensen, der overdrog nr. 15.150 og KB Inc. 1279 til klostret i Ribe, men de øvrige 9 har påtegninger fra eller om franciskanere, som først skal gøres til genstand for en nærmere omtale. Vi begynder med ordensprovinsen Dacias ledere, provincialministrene, i kronologisk orden.

Den ældste provincialminister, der forekommer, er broder Johannes Brun, der efter at have været gardian for klostret i København, styrede de danske franciskanere i den treårige embedsperiode 1528-31⁵⁰. På forsatsbladet af nr. 15.236, Erasmus af Rotterdams udgave af kirkefaderen Hilarius af Poitiers »Lucubrationes« eller »De Trinitate« fra 1523, står følgende: »Denne bog var for klostret i Viborg og er nu af den ærværdige fader, broder Johannes Brun, provincialminister, overdraget til klostret i Horsens i det Herrens år 1529«. Baggrunden herfor er utvivlsomt Viborg Franciskanerklosters nødsituation under kampen mod Hans Tausen og det evangeliske borgerparti i Viborg. Denne kamp nåede i foråret 1529 sin kritiske fase med kong Frederik I's brev af 23. febr., hvori han overlod byen alle de 12 gamle sognekirker til nedrivning, mens tiggerordnernes to kirker for fremtiden skulle være sognekirker for den lutherske menighed⁵¹. Allerede en måneds tid senere var revolutionen gennemført, og selv om franciskanerne endnu året ud formåede at holde selve klostret, skønt det blev belagt med lejetropper, var det klart, at den endelige fordrivelse kun kunne være et tidsspørgsmål⁵². I denne situation har provincialministeren søgt at redde i hvert fald denne værdifulde bog for ordenen ved at overdrage

den til det endnu ikke truede Horsens-kloster, hvorfra fordrivelsen først fandt sted 1532⁵³.

Den næste provincialminister, der omtales i påtegningerne, er broder Anders Berthelsen (Andreas Bartholdi). Han var gardian (klosterforstander) i Ystad Franciskanerkloster, da det under store tumulter blev stormet af det lutherske borgerparti i marts 1532⁵⁴. Han blev derefter gardian for observanternes moderkloster i Odense og valgtes på kapitlet i Roskilde 8. september 1534, da Grevefejden allerede var begyndt, til provincialminister for Dacia for den sædvanlige treårige periode⁵⁵. Påtegningen i nr. 15.180, Oecolampadius' udgave af Theophylacts evangelie- og epistelforklaring fra 1528-29, lyder oversat således: »Denne bog blev af mig, broder Søren Nielsen, overgivet i den ærværdige fader minister, nemlig broder Anders Berthelsens hånd i det Herrens år 1537«. Heraf kan for det første ses, at Anders Berthelsen endnu i sin embedsperiodes sidste år, da Kirkeordinansen af 2. sept. 1537 forbød ordenen, styrede de danske franciskanere. Hidtil har han kun kunnet verificeres så langt, som broder Peder Olsens antegnelser går, d.v.s. til og med kapitlet i Odense 1535⁵⁶. Desuden lærer vi en hidtil ukendt, men åbenbart lærd, dansk franciskaner at kende, broder Severinus Nicolai, d.v.s. Søren Nielsen. Han har ikke blot besiddet denne bog, men også studeret den. Hans hånd findes ikke blot i den nævnte overdragelsespåtegning, men i talrige tekst- og marginalnoter inde i bogen, og nederst på titelbladet finder vi en oplysning om dette arbejde. Han skriver, at visse kommentarer »er udskrevet i marginerne på denne bog ved mig f. S. N. 1533«. Forkortelsen betyder naturligvis frater Severinus Nicolai, og vi erfarer, i hvilket år disse teologiske studier foregik. Der fremkommer imidlertid mere om broder Søren Nielsen i den tredje af provincialministerpåtegningerne.

Denne findes på forsatsbladet til nr. 15.121, Erasmus af Rotterdams udgave af Det nye Testamente på latin fra 1522, og lyder således: »Denne bog er overdraget til brug for broder Søren Nielsen fra Hornbæk af mig, broder Jacobus Gottorpius, provincialminister for mindrebrødrene i Danmark, i mit eksils andet år, Schwerin 1539. Dette bekræfter jeg med min egen hånd«. Vi møder her den samme broder Jakob af Gottorp, hvis fuldmagter til Lütke Naamensen ovenfor er gengivet, og har her hans egenhændige disposition som de danske franciskaneres leder over den smukke udgave af Erasmus' Nye Testamente, formentlig skrevet kort før den afrejse fra Schwerin, der 19. april 1539 havde ført ham til byen Wittenburg. Da dette år var hans

eksils andet år, må han have forladt Danmark 1537, altså sikkert i forbindelse med forbudet mod ordenen i Kirkeordinansen. Da bogens ældre påtegning henfører den til Roskilde, kan man antage, at også Jakob havde opholdt sig i denne by før sin flugt. Men nu 1539 overlod han den til medbroderen Søren Nielsen, som han dermed viste sin værdsættelse af. Det Hornbæk, han stammede fra, kan naturligvis være det nordsjællandske fiskerleje vest for Helsingør, men er nok snarere sognebyen af samme navn vest for Randers.

Foruden den åbenbart nytestamentligt interesserede broder Søren lærer vi af påtegningerne også en anden lærd dansk franciskaner at kende, nemlig broder »Mauricius de Serpente ... alias Worm« eller »Orm«. Han har vel heddet Mourids Worm, men har på humanistisk vis leget med sit navn, så han et sted kalder sig Orm, men for det meste latiniserer sig »Serpens«, oversættelsen af orm eller slange.

Den ældste af hans bøger er 15.377, en inkunabel trykt i Köln 1493, nemlig Thomas af Aquins behandling af Aristoteles' logik. Den har åbenbart tjent broder Mourids som lærebog, for den er fyldt med talrige noter i marginerne og på forsatsbladet, og midt blandt de sidst-nævnte står brugerpåtegningen »Liber Mauricij Orm de Dacia«. Fremhævelsen af, at han var fra Dacia, der både kan betyde landet Danmark og ordensprovinsen Dacia, tyder på, at han har brugt bogen under studier i udlandet, hvor det kunne være nødvendigt at gøre opmærksom på sin nationalitet, og rimeligvis på et universitet, der fulgte den thomistiske filosofi.

Måske er det et tegn på, at broder Mourids fra den skolaske logik bevægede sig til den blandt datidens studerende ungdom moderne humanisme, at vi finder ham i besiddelse af en af Erasmus' udgaver af kirkefædrene, nemlig nr. 15.226, Cyprians »Opera«, udkommet i Köln 1525. Bogen havde dog først haft en anden besidder, idet påtegningen lyder: »Johannes Jakobsens fra Dacia og byen Ribes bog er nu til brug for broder Mauricius de Serpente alias Worm«. Denne Johannes Jakobsen har rimeligvis også været teologistuderende, men ikke medlem af en orden, men da han også omhyggeligt opregner sin nationalitet og sin hjemby, har han nok erhvervet bogen i udlandet. Broder Mourids kan måske have været hans medstuderende, da han overtog bogen efter ham.

En anden bog i broder Mourids' varetægt var nr. 15.167, en forklaring til apostelbrevene af den belgiske franciskanerobservant Franciscus Titelmann fra Hasselt i Flandern, der underviste på universitetet i Louvain. Han drev exegese ud fra et bevidst ortodoks-katolsk

standpunkt, idet han polemiserede både imod Erasmus' bibeloversættelse og Luther, og han kom til at betyde meget for, at Louvain-universitetet i den kommende tid fremstod som et åndeligt centrum for den katolske genrejsning. Bogen udkom 1528, og dens ældste påtegning er »Broder Erik Madsen af mindrebroderordenen af den regulære observans har brugen af denne bog«. Også han er ukendt, men navnet tyder på, at han var dansk, og han har åbenbart lagt vægt på sin egenskab af observant⁵⁷. Efter ham fik broder Mauricius de Serpente alias Worm brugsretten til bogen, der er et udtryk for danske franciskaneres kontakt med den begyndende modreformation.

Endelig havde broder Mourids også et af bindene af Nicolaus de Lyras berømte bibelkommentar, nemlig nr. 15.142, udgivet i Basel 1508 og omfattende kommentaren til apostelbrevene og Apokalypsen. Påtegningen lyder: »Broder Mauricius de Serpente alias Worms bog overdraget til mindrebrødrenes kloster i Ribe i det Herrens år 1540«. Årstallet er overraskende ved at betegne dette kloster som bestående tre år efter, at det ifølge Christian III's befaling og Kirkeordinansens ordlyd skulle være ophævet. Vi har allerede set, at Lütke Naamensen forlod det 1537 af denne grund⁵⁸. Men bygningerne blev trods kongens ordre ikke nedrevet med det samme⁵⁹, og af et lensregnskab for Riberhus ved vi, at der i hvert fald 1538 leveredes levnedsmidler til gråbrødrene i byen⁶⁰. Mere eller mindre legalt har rimeligvis et franciskanerkonvent overlevet den officielle nedlæggelse, eller der er foregået en rekonstruktion. Byens øvrigheder stillede sig åbenbart velvilligt til brødrene og har tolereret en forlængelse af deres tilstedeværelse i den by, hvor deres første danske kloster 1232 var blevet grundlagt⁶¹. På den pågældende bog findes på titelbladet en ældre påskrift med en ordensstatistisk oplysning: »Antallet af ordenens klostre er nu 60.000, som det bevidnes af magister Antonius Coccus i hans krønike«. Denne oplysning må stamme fra tiden, før det protestantiske angreb begyndte, den tid, der jo ikke mindst i Danmark var karakteriseret af franciskanerobservansens triumf⁶².

At dømme efter de bøger, han har haft til disposition, var broder Mourids Worm en lærd mand med en alsidig dannelse spændende fra Thomas af Aquins logik over kirkefaderen Cyprian og Nicolaus de Lyras klassiske franciskanske til den katolske apologet Frans Titelmanns moderne exegetik. Han har utvivlsomt studeret i udlandet, har oplevet ordenens sammenbrud i Danmark og afgav 1540 en af bøgerne til Ribe-konventet. Både den og de øvrige er så senere ad ukendte veje kommet til Flensborg, men det er påfaldende, at kun en

af dem er optaget i det formentlige Henrik Mandixens katalog fra 1574, nemlig nr. 15.226, Cyprian-udgaven. Det har også været bemærket, at Mourids Worm ikke var særlig omhyggelig med at nøjes med at betegne sig som bøgernes »bruger«. Alle påtegningerne er skrevet med hans egen hastige hånd. Man får indtryk af, at han har været en personlighed, men desværre synes der heller ikke om ham at findes andre kilder.

Blandt de individuelle benytttere står tilbage at omtale Lütke Naamensen selv, dog kun bøgerne fra hans ungdomstid, da han var et normalt medlem af ordensprovinsen Dacia. Senere, da han arbejdede for skoleplanen, erhvervede han mange andre bøger, som han da påtegnede med sit bomærke eller, som det eksempelvis kan ses af nr. 15.226, betegnede som tilhørende »Bibliotheca Naamen Johannis«, altså med sin faders navn, idet han ikke selv kunne eje noget.

To af broder Lütkes lærebøger fra hans studieår er bevarede, nemlig lærebogen i filosofi, nr. 15.270, og lærebogen i grammatik og retorik, Altes Gymn. Bibl. PA nr. 20. Deres forfattere og indhold er omtalt i noterne til selve fortegnelsen. De viser, at Lütke har været undervist i den filosofiske retning, der var opkaldt efter Johannes Duns Scotus, højmiddelalderens største franciskanske logiker, nemlig skotismen. Denne retning oplevede lige som thomismen inden for dominikanerordenen i slutningen af 1400-tallet en renæssance. Som vi netop har set det for broder Mourids Worms vedkommende, betød det dog ikke, at en franciskaner ikke kunne studere thomismen. Men broder Lütke tilegnede sig lige så samvittighedsfuldt humanismens herredømme over det latinske sprog ved studium af flamlænderen Johannes Despauteriis grammatik og italieneren Augustinus Dathis syntaks og retorik, som han studerede Petrus Tataretus' og Martin Molenfeldt de Livonias skotistiske kommentarer til logikkens klassikere. Der står ikke i bøgerne noget om, hvor Lütke var, da han brugte dem, men der kan ikke være tvivl om, at de hører hjemme under hans studietid ved Pariser-universitetet⁶³. Det er universitetslærebøger, og at han var i udlandet, da han brugte dem, fremgår af vendingerne i påtegningerne. I nr. 15.270 står »Broder Ludolphus Naamani fra provinsen Dacia bruger denne bog« og i Altes Gymn. Bibl. PA nr. 20: »Til brug for broder Ludolphus Naaman Danj sive Daci«, altså »danser« latiniseret på to forskellige måder. Som nævnt skyldes den slags nationalitetsangivelser, at den pågældende var i udlandet. Lütke kalder sig »broder« fra »provinsen Dacia« i disse bøger; der er altså ingen grund til at betvivle, at han allerede under studiet var franciskaner⁶⁴. Navnet

Paris findes ganske vist ikke – eller er ikke fundet – i bøgerne, men Petrus Tataretus og Martin de Molenfeldt var begge lærere ved dette universitet, og lærebogen i grammatik og retorik var et samlingsbind af franske udgaver af de to ikke-franske forfattere. Alt dette er med til at bekræfte, hvad der hidtil er fremkommet om, at Lütke studerede i Paris, og at han allerede da var franciskaner. Bedst fremgår dette dog af hans påtegning på bagsiden af den kvittering, som to ungarske medbrødre, der havde lånt penge af ham, udstedte i Pariser-klostret i febr. 1528, og hvor han om dem siger, at de var »mecum in Studiis Parrhisiis studentium«, og idet han betegner sig selv som »Ego frater Ludolphus Naaman« og henviser til sine ordensforesatte, kustoden og gardianen, altså franciskanske ledere⁶⁵.

Herefter går vi over til at betragte de bøger, der hidrører fra ikke enkeltpersoners, men klostres bogsamlinger. Som ovenfor bemærket har 23 af de i alt 29 bøger påtegninger, der karakteriserer dem på denne måde, men de er meget ulige fordelt mellem de 5 jyske klostre. De fem biblioteksrester falder i tre grupper: 1) de klostre, hvorfra kun én bog er bevaret, nemlig Viborg og Slesvig, 2) de klostre, hvorfra 3-5 bøger er bevaret, nemlig Horsens og Tønder, som også indholdsmæssigt er beslægtede, og 3) den righoldige og brogede bogsamling fra Ribe-klostret, der omfatter ikke mindre end 13 bøger.

I Viborg var indtil 1529 nr. 15.236, Erasmus af Rotterdams udgave af Hilarius af Poitiers teologiske hovedværk »Om Treenigheden« fra 1523. Den har altså været næsten nyerhvervet, da klostrets krisetid satte ind, og provincialministeren måtte bringe den til Horsens.

I den jyske halvøjs modsatte ende, i Slesvig Franciskanerkloster, fandtes nr. 15.229, Marsilio Ficinos udgave med kommentarer af en anden oldkirkelig klassiker, Dionysius Areopagitens værker, der var udkommet i Strassbourg 1502. Dette kloster ophævedes 1529-30⁶⁶, og bogen dukker senere op i præsten Thomas Assersen fra Stenbjergs donation til Flensborg skoleungdom, uden at der foreligger noget om, hvordan dette er gået til⁶⁷.

Hilarius-udgaven, nr. 15.236, indlemmedes i Horsens-klostrets bogsamling 1529. Allerede længe før havde to andre bøger, nemlig nr. 15.137 og 15.141, tilhørt denne. Det drejer sig om to bind af Basel-udgaven af Nicolaus de Lyras bibelkommentar fra 1507-08, der tilsammen omfatter kommentarerne til Det nye Testamente. Kort efter en brand 1497 var klostret i Horsens 1504 gået over til observansen⁶⁸, og bøgernes påtegninger anvender også den observantiske vending »Pro conventu Horsensis«, så erhvervelsen af Lyra-udgaven må, i

øvrigt sammen med den fornyelse af kirkens inventar med altertavle og korstole, som stadig pryder »Klosterkirken« i Horsens⁶⁹, tages som udtryk for den åndelige fornyelse, observans-reformen bragte med sig. Ifølge »Uddrivelleskrøniken« fandt forjagelsen af brødrene fra dette kloster efter stærk intrigeren fra rigshovmester Mogens Gjøs side sted kort efter jul 1532 ifølge et brev fra kong Frederik I dateret 17. dec. samme år⁷⁰.

De bøger, der havde tilhørt Tønder-klostret, 15.140, 15.181, 15.259, 15.266 og 15.335, er yderligt lakonisk betegnede blot som »Liber tinderensis«, »Tinderensis« eller »Tinderenses«, hvilket egentlig bogstaveligt må oversættes som tilhørende Tønder eller Tønderboerne. Der kan dog ikke være tvivl om, at der hermed må menes byens franciskanere eller franciskanerkloster, for byen Tønder kan ikke have ejet et sådant franciskansk præget bibliotek, og franciskanerklostret var byens eneste kloster. Bøgerne er alle incunabler fra før året 1500 og med de svære gammeldags bind gør de et meget ejendommeligt og ærværdigt indtryk. Der er tale om to bind af Nicolaus de Lyras bibelkommentar, nemlig til profeterne (15.181) og Det nye Testamente (15.140), et bind (IV) af St. Bonaventuras Sentenskommentar (15.259) og et samlingsbind med Bonaventuras korte dogmatik »Breviloquium«, hans mystiske hovedværk »Itinerarium Mentis in Deum«, Hugo af St. Victors »De Sacramentis« og et kompendium af kirkeretten, trykt 1485-99 (15.266) samt endelig en anonym Bibelkonkordans med en oversigt over Bonaventuras Sentenskommentar, der utvivlsomt også er en incunabel (15.335). Ikke blot bærer påtegningerne ikke præg af den observantiske holdning, men selve bogsamlingen synes i sin helhed ældre end observansens indførelse i Tønder-klostret, der fandt sted 1503⁷¹. Lütke Naamensen opholdt sig vistnok en tid i dette kloster, inden han kom til Ribe, muligvis er han fulgt med sine medbrødre dertil, da det ophævedes 1530 på kong Frederik I's direkte befaling. Vi ved i hvert fald, at klostrets gardian, broder Niels Tybo, der oprindeligt havde været gardian i Viborg, fra Tønder kom til klostret i Ribe, hvor han blev vicegardian⁷². Om han muligvis tog bøgerne med til Ribe, hvorfra de så siden kom til Flensborg, eller om de er kommet direkte fra Tønder til Lütkes bogsamling, kan man næppe få opklaret.

Langt den største af de samlinger, der ifølge påtegningerne stammer fra et enkelt kloster, kommer dog fra Ribe, nemlig ikke mindre end 13 bøger. Blandt disse er dog i dag kun de 9 at finde i Flensborg, men når hertil er føjet 4 bøger i Det kgl. Bibl. i København, skyldes det, at disse har påtegninger fra samme tid, med samme indhold og med to af de

samme hænder, der har skrevet i Flensborg-bøgerne. Mellem påtegningerne i de 13 bøger kan der skelnes mellem tre hænder. Den ene hånd har indført praktisk taget ordret samme påtegning i 10 af dem: »Denne bog er til brug for mindrebrødrene i klostret i Ribe i det Herrens år 1537« (15.131, 15.133, 15.216, 15.251, 15.260, 15.332, 15.413, KB 2,249 fol., KB 13,12 fol. og KB 5.26 fol.). Disse påtegninger må utvivlsomt alle være indført ved en og samme lejlighed, da den pågældende ønskede bøgernes tilhør til klostret fastslået omend med den for den konsekvente observant karakteristiske »pro usu«-formular. Da tidspunktet var året 1537, hvor klostrets eksistens allerede inden Kirkeordinansens udstedelse truedes, nemlig af Christian III's befaling om bygningernes nedrivning af 19. marts 1537⁷³, er det let at forstå ønsket om, at i det mindste klostrets bøger over for denne fjendtlige omverden kunne betegnes som hørende dette og ordenen til. Skriften er en kraftig og hastig sengotisk kursiv uden særligt individuelt præg, men af datidens almindelige danske type. Da det jo var provincialministeren, der skulle foretage dispositioner over ordenens ejendele, kan det jo være, at det er dennes, nemlig broder Anders Berthelsens hånd. Ifølge statutterne skulle han sidde i embedet indtil et provincialkapitel i sommeren 1537. Men da vi ikke kender hans skrift andetsteds fra, kan muligheden ikke verificeres. – De to andre hænder i Ribe-bøgerne kender vi derimod. Den ene er kanniken Henrik Christensen, der i både nr. 15.150 og KB Inc. 1279 har skrevet: »Mindrebrødre klostrets bog efter overgivelse fra magister Henrik Christensen, kannik i Ribe, bed for hans sjæl til Gud om frelse« (I Inc. 1279 står dog »forhen kannik«). Den anden er broder Mourids Worm, hvis overdragelse af nr. 15.142 til Ribe-klostret så sent som 1540 allerede har været omtalt.

Indholdsmæssigt er dette Ribe Gråbrødrebibliotek temmelig broget. De ældste bøger er incunabeludgaver af Nicolaus de Lyras bibelkommentarer til Det gamle Testamente (15.131 og 15.133) og St. Bonaventuras sentenskommentar (15.260), dominikaneren Robert Holcots kommentar til Visdommens Bog fra 1489 (15.150) og den anonyme lovprisning af Jomfru Marias Krone fra 1493 (KB Inc. 1279). Lidt yngre er en Bibelkonkordans (15.332), skolastikeren Albertus Magnus' sentenskommentar (KB 2,249) fra 1506 og en yngre udgave af Nicolaus de Lyras postil (nr. 15.142) samt et Alfabetisk Repertorium over Lyra med Paulus af Burgos kritik og franciskaneren Mathias Dörings gensvar hertil (15.251), begge fra 1508. De fleste af disse gamle bøger er svære folianter, der er indbundet på

samme måde med tunge, sorte, læderbetrukne træbind som de tilsvarende værker fra Horsens og Tønder. Over for disse 9 middelalderlige teologiske værker står 4 bøger af anden art, nemlig en udgave af pave Gregor IX's *Decretalier* fra 1506 (KB 5,26), to nu adskilte bind af Antoninus af Florens' »*Summa Historialis*«, udg. 1512 (Bd. I = 15.413 og Bd. II = KB 13,12) samt endelig, som den yngste, en parisisk udgave i humanismens ånd af Augustins prædikener fra 1516 (15.216). Kun sidstnævnte kan siges at repræsentere den nordeuropæiske humanisme i Ribe-franciskanernes bogsamling.

Alle de bøger, der nu er i Flensborg, altså 9, er optaget i kataloget over Lütke Naamensens samling fra ca. 1574 og må altså i hans tid være kommet dertil, mens denne liste ikke nævner nogen af dem, der nu er i København. Det er altså ikke lykkedes for Lütke at få alle klostrets bøger til sin samling. Som nævnt viser jo broder Mourids Worms' gave af en bog til klostret så sent som 1540, at en art konventliv må have fortsat til denne tid eller senere, og en af disse brødre kan have været Lütkes kontaktsmand, da det gjaldt om at få bøgerne til Flensborg. Men i det mindste en af de bøger, der nu er på Det kgl. Bibl., har været i Ribe på Stiftsbiblioteket helt til forrige århundrede⁷⁴.

Til trods for, at de bøger, der nu er bevaret, kun udgør et brudstykke af de samlinger, de kommer fra, er de dog i stand til at formidle et værdifuldt indtryk af de danske – eller specielt de jyske – franciskaneres åndelige liv i de sidste generationer, de fik lov at virke i vort land. De var ikke – som den protestantiske polemik hævdede – »i Guds sandhed ulærde mænd«, men i det mindste nogle iblandt dem som provincialerne, Mourids Worm, Søren Nielsen og Lütke Naamensen har været i besiddelse af tidens bedste teologiske uddannelse.

Straks efter, at bogtrykkerkunsten muliggjorde det, har danske franciskanere anskaffet sig de nye udgaver af ordenens klassiske teologer som St. Bonaventura og Nicolaus de Lyra, der her er repræsenteret med henholdsvis 4 og 8 bøger. Deraf kan vi slutte, at de danske gråbrødres teologiske skoling i slutningen af 1400- og begyndelsen af 1500-tallet først og fremmest har bygget på denne gamle franciskanerskoles traditioner inden for dogmatik og exegetik. Lyra var jo først og fremmest bibelkommentator, og studiet af Bibelen bekræftes yderligere af de to bibelkonkordanser, der findes i samlingerne. Inden for dogmatikken forsmåede man dog ikke sine lærde medbrødre inden for dominikanerordenen, men læste både Albert den Store og den yngre engelske dominikaner Robert Holcot (†1349). Derimod er den yngre franciskanske skole, skotismen, ikke repræsenteret blandt de

ældste bøger, mens man kendte debatten om Lyra. Blandt mystikerne læste man foruden Bonaventura Hugo af St. Victor og et mariologisk værk som »Corona beate Mariæ Virginis«. Desuden anskaffede man trykte udgaver af kirkeretten.

Omkring 1510-20 begyndte de nye tider at gøre sig gældende. Observansen sejrede helt i de danske klostre, og de dygtigste unge talenter som Mourids Worm og Lütke Naamensen sendtes til studier i udlandet, og derfra meldte de nye åndsstrømninger sig. De unge studerede stadig den skolastiske filosofi, både Thomas af Aquin og den skotistiske retning repræsenteret af parisermagisteren Petrus Tataretus og hans elev, men de trænede også i den nye latinhumanismes grammatik og retorik. Inden for teologien viser de nye åndsstrømninger sig ved, at man erhverver Erasmus' og hans ligesindedes udgaver af Det nye Testamente og af kirkefædre som Cyprian, Augustin, Hilarius, Dionysius Areopagita og Theophylact, mens den historiske interesse udtrykker sig i Antoninus Florentinus' »Summa Historialis«, der ganske vist også er en sjælslære og etik. Det er nok mere end et tilfælde, at mens de ældre værker overvejende er tilskrevet klostres biblioteker, er de fleste af de yngre givet »til brug« for enkelte brødre, om hvis flid og fortrolighed med de nye strømninger de vidner samtidig med, at individualismen derved tilkendegives. Dertil bidrog naturligvis også eksistenskampen og ordenens opløsning 1527-37, der også har sat sit præg på provincialministrenes og andres dispositioner over bøgerne. Nogen påvirkning fra lutherdommen vidner disse bøger ikke om, at Theophylact-udgaven skyldtes den schweiziske reformator Oecolampadius, kan man næppe drage konfessionelle slutninger af, men derimod snarere af, at vi finder en bog af den katolske apologet, flamländeren og franciskaneren Franciskus Titelmann, i den begavede broder Mourids' besiddelse.

Kun for to af personernes vedkommende kender vi deres livshistorie videre indtil deres død, nemlig provincialen Jacobus Gottorpius, der som den første kendte dansk-amerikaner og ydremissionær døde i Tarequato i Mexico 1567, og Lütke Naamensen, der døde i hjembyen Flensborg 1574. Alle de andre personer, der dukker op i påtegningerne, forsvinder igen i den historiske uvidenheds mørke. Broder Lütke søgte i sin troskab mod sin kirke og sit kald at samle, hvad han kunne af sine medbrødres og de forladte klostres bogsamlinger, idet han håbede, at de i hans nye kollegium i Flensborg ville kunne komme gennemsigtigheden af den katolske kirke til nytte. Ifølge Erich Hoffmann skuffede den unge konvertit Henrik Mandixen dog Lütkes håb om, at

han ville blive i Flensborg og fortsætte hans livsværk efter hans død. Lütke følte sig svigtet og har ikke ganske kunnet forstå, at den unge Henrik Mandixen havde større muligheder for at tjene den katolske sag ved i stedet at følge sit kald som jesuit ved det kollegium i Braunsberg, der faktisk i den kommende generation blev centret for bestræbelserne for at genindføre den katolske kirke i Norden⁷⁵.

Men bøgerne blev i Flensborg og er kommet forunderligt uskadt gennem tiderne til vore dage. Dyberegående studier – ikke mindst af de mange marginalnoter – vil sikkert kunne føre til betydelig mere viden om deres oprindelige brugere blandt de danske franciskanere, end det her har været muligt at fremlægge.

[1] Niels Knud Andersen: *Confessio Hafniensis*, Kbh. 1954, *Løfter* pp. 222-37, handler om den protestantiske kampagne mod klosterløfterne i almindelighed, men kommer også ind på den særlige polemik mod tiggerordnerne. For Sverige se især Olavus Petri: *Samlade Skrifter* I-IV, Uppsala 1914-17, især *Om Klosterlefverne*, bd. I, pp. 473-523.

[2] Kongebrevene udgivet i *Frederik I's danske registranter* ved Erslev og Mollerup, Kbh. 1878-79 og i *Kong Gustav I's registratur*, bd. 1-10, *Handlingar rörande Sveriges historia*, serie I, Sthlm. 1861 ff, Johs. Lindbæk: *De danske Franciskanerklostre*, Kbh. 1914, pp. 78-93.

[3] *De expulsione fratrum minorum* i *Scriptores Minores* II, ved Gertz, Kbh. 1918-20, pp. 326-67, *Krøniken om gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark*, udg. af Henning Heilesen, Kbh. 1967.

[4] *Den danske Kirkeordinants*, udg. af Max W Olsen, Kbh. 1936, p. 87.

[5] Som note 4.

[6] P. D. Steidl: *Lütke Namensen i Credo*, 17. årg., Hålsingborg 1936, pp. 14, 37, 70, 79, 110, 140, 158, 212, 222, 255 og 276 ff.

[7] Erich Hoffmann: *Der Kampf des Franziskanermönches Lütke Namann gegen die Reformation in Flensburg*, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Bd. 101, Neumünster 1976, pp. 117-170. Heller ikke han har dog kendt P. D. Steidls artikel.

[8] Hoffmann: op. cit., pp. 162-63.

[9] *Acta pontificum danica*, nr. 3497. Petrus Olai: *De ordine fratrum minorum*, udg. af M. Cl Gertz, *Scriptores Minores* II, p. 314-15.

[10] *De expulsione fratrum minorum*, *Script. Min. II* pp. 334-36, *Krøniken om gråbrødrenes fordrivelse* ved Heilesen, pp. 27-29. H. C. P. Sejdelin: *Diplomatarium Flensborgense* II, Kbh. 1873, p. 206.

[11] *De expulsione fratrum minorum*, *Script. Min. II* pp. 339, 10-340, 14. *Krøniken om gråbrødrenes fordrivelse*, p. 33-35. Lindbæk: *De danske franciskanerklostre*, pp. 102-03.

[12] O. H. Moller: *Vermischte Nachrichten und Urkunden, welche ... Ludolphum Naamani ... betreffen*, Flensburg 1775, pp. 26-28, hvor der findes anbefa-

linger for Lütke Naamensen fra lensmanden, magistraten og gardianen i Ribe 1537 og fra lensmanden på Ålholm 1538 i anledning af hans bortrejse fra klostrene i henholdsvis Ribe og Nysted.

[13] Beviset for, at *Jacobus Gottorpius* i Mecklenburg 1539 er identisk med *Jacobus de Dacia* i Mexico efter 1542, består i, at de mexikanske kilder meddeler, at han havde været provincialminister for *Dacia* før afrejsen, og der ikke kendes nogen anden af det navn end *Jacobus Gottorpius*. Cf. J. Nybo Rasmussen: *Jacobus de Dacia, Catholica*, 20. årg., Kbh. 1963, pp. 118-19, og samme: *Bruder Jakob der Däne als Verteidiger der religiösen Gleichberechtigung der Indianer in Mexico im XVI. Jahrhundert*, Wiesbaden 1974, pp. 25-26.

[14] O. H. Møller: *Vermischte Nachrichten und Urkunden, welche ... Ludolphum Naamani ... betreffen*, Flensburg 1775, pp. 28-29.

[15] *Provinzen Saxonia af Det hellige Kors* var observanternes nordtyske provins, der ikke skulle forveksles med de ikke-reformerede franciskaneres og de såkaldte martinianeres provinser *Saxonia*, der havde andre tilnavne. Wittenburg ligger i det sydvestlige Mecklenburg mellem Schwerin og Elben. Datoen opløses som lørdag den 19. april 1539 i begge breve.

[16] Bemyndigelsen må forstås på baggrund af, at provincialministrene var de juridisk ansvarlige for dispositionen over franciskanernes jordiske gods, som de ifølge den strenge regelfortolkning ikke ejede, men kun brugte.

[17] Klaus-Peter Reumann: *Vor 400 Jahren starb der Gründer des heutigen Alten Gymnasiums*, Flensburger Nachrichten, 2. Januar 1975.

[18] O. H. Møller: *Erneuertes Andenken der milden Stiftungen, durch welche ... Ludolphus Naamani ... verdient gemacht haben*, Flensburg 1774, p. 18 og 28. Hoffmann, op. cit., p. 149 og 162-63.

[19] O. H. Møller: *Vermischte Nachrichten ...*, pp. 43-58, har en indholdsoversigt over manuskriptet. Cf. P. D. Steidl: *Lütke Naamensen*, Credo 1936, pp. 158-63 og 255-57 og Hoffmann: *Der Kampf des Lütke Namanns ...*, pp. 163-68.

[19a] En fortægnelse fra 1729 »St. Nicolai Kirkes bibliotek« blev udg. af J. G. Burman-Becker i »Slesvigske Provindsialefterretninger«, Ny rk., 4. bd., 2. hefte, Haderslev 1863, pp. 164-80.

[20] O. H. Møller: *Erneuertes Andenken ...*, 1774, pp. 45-49.

[21] O. H. Møller: *Erneuertes Andenken ...*, 1774, p. 44.

[22] Vello Helk: *Jesuiten Henrik Mandixen og andre konvertitter fra Flensborg i reformationsårhundredet*, Kirkehist. Saml., 7. rk. 5. bd., 1964, p. 294.

[23] Erich Hoffmann: *Der Kampf des ... Lütke Naamans*, 1976, p. 157, 159 og 162.

[24] Erasmus af Rotterdam udgav Det nye Testamente både på græsk og i en ny latinsk version første gang i Basel 1516, men denne tredje reviderede udgave af den latinske oversættelse kom i Amsterdam 1522. Bogen er i lille oktavformat og smukt udstyret med forsiert bind, hjørnebeslag og spænder af ornamenteret metal. Talrige tekstnoter vidner om flittigt studium.

[25] Nicolaus de Lyra OFM, ca. 1270-1349 anses for Middelalderens største exeget. Hans bibelkommentar *Postilla literalis et moralis* tryktes i talrige udgaver fra 1471 ff og havde afgørende betydning ikke blot for franciskanernes, men hele senmiddelalderens bibelforståelse. Også Luther skyldte ham meget.

[26] Antonius Coccus er formentlig identisk med renæssancehistorikeren Marcus Antonius Coccius, kaldet Sabellicus, † Venedig 1506.

[27] Ropertus Holgot OP, exeget ved universitetet i Oxford, †1349.

[28] Henrik Christensen, kannik i Ribe i begyndelsen af 1500-tallet, synes ikke at kendes fra andre kilder end denne bog og nedennævnte Kgl. Bibl. Inc. 1279.

[29] Franciscus Titelmann OFM og OCap, flamlænder, f. Hasselt, observantisk franciskaner, virkede ved universitetet i Louvain for en rettroende katolsk exegetik over for humanisme og protestantisme. 1536 blev han kapuciner i Rom, †1537. P. F. Servais Dirks: *Histoire littéraire et bibliographique des Frères Mineurs de l'Observance de St. Francois en Belgique et dans les Pays-Bas*, Anvers 1885, pp. 49-59.

[30] Theophylact var græsk-katolsk ærkebiskop af Bulgarien i det 11. århundrede. Johs. Oecolampadius, der udgav hans bibelkommentar, var humanist og blev zwingliansk reformator af Basel, †1531.

[31] Cæcilius Cyprianus, kirkefader og biskop af Karthago, † martyr 258.

[32] Johannes Jakobsen fra Ribe, formentlig præst, ukendt i andre kilder.

[33] Thomas Assersen, præst i Stenbjerg, Ny Herred i Angel, †1553. Han skænkede sin bogsamling samt midler til køb af flere bøger til Flensborg skoleungdom. Denne bog hører altså ikke til Lütke Naamensens oprindelige bogsamling. O. H. Møller: *Erneuertes Andenken ...*, Flensborg 1774, p. 50, har en liste over Th. Assersens gave.

[34] Dionysius Areopagita. Under dette forfatternavn udøvede de ca. 500 i Syrien opståede kristent-nyplatoniske skrifter stor indflydelse på middelalderens teologi. Udgaven var foranstaltet af den platoniserende renæssance-filosof Marsilio Ficino (1433-99) og består af tre dele: 1) en »gammel oversættelse« med kommentarer af skolastikere som Hugo af St. Victor, Albertus Magnus, Thomas af Aquin m.fl., 2) en »ny oversættelse« med kommentar af Ambrosius Orator og 3) Marsilio Ficinós egen oversættelse med kommentarer.

[35] Hilarius af Poitiers, kirkefader, †367. *De Trinitate* er hans hovedværk.

[36] Benedikt (Bendix) Ahlefeldt til Satrupholm og Gelting, †1587.

[37] En exegetisk håndbog, der under alfabetiske stikord bringer de vigtigste af Nicolaus de Lyras kommentarer, udvidet med kritik af biskop Paulus af Burgos, †1435, og Mathias af Thüringen alias Mathias Dörings OFM (†1461) derimod rettede defensorat, en af senmiddelalderens kendteste teologiske debatter.

[38] Bonaventura OFM, 1221-74, franciskanerordenens betydeligste teolog, »Doctor seraphicus«. Hans hovedværk var kommentaren til Petrus Lombardus' »Liber Sententiarum« fra 1250-52. Han blev helgenkåret 1482, og på samme tid begyndte de talrige trykte udgaver af hans værker at udkomme, der udgjorde grundlaget for den tids franciskaneres teologiske uddannelse.

[39] Et samlingsbind indeholdende fire bøger: 1) Bonaventuras *Breviloquium*, et kompendium af dogmatikken, 2) sammes *Itinerarium*, hans mystiske hovedværk, samt 3) den tidlige skolastiker Hugo af St. Victors (1096-1141) værk om sakramenterne. Hertil 4) et kompendium af kirkeretten.

[40] Lærebog i filosofi. Petrus Tataretus OFM, fransk skolastiker af den skotistiske retning, † ca. 1510. Han kommenterede Petrus Hispanus' meget benyttede lærebog i logik (ca. 1250), filosofen Porphyrius' (232-304) *Isagogik* samt

Aristoteles' værker om logik, naturfilosofi og etik. Martin Molenfeldt de Livonia (Livland) var Tataretus' elev ved universitetet i Paris, men der vides tilsyneladende intet om hans historie i øvrigt. En utydelig påskrift neden for titlen omtaler nogle flere personer, muligvis lærernavne: »... Egidio de Roan (Rouen?) et Alberto de Saxonia«.

[41] Brødrene »Ketillus« og »Mathias« er formentlig tidligere brugere af bogen, hvis talrige randnoter vidner om flittigt studium.

[42] Antoninus Pierozzi, f. 1389, OP 1405, ærkebiskop af Florens 1436, †1459, helgenkåret 1523. Hans *Summa Historialis* er et værk om sjælen, moralen og historien, en syntese af katolicismens og renæssancens menneskesyn. Værkets anden del, se nedenfor under Det kgl. Bibl. nr. 13,12 fol.

[43] Lærebog i grammatik og retorik. Johannes Despauterii blev født i Ninove vest for Brüssel og underviste på universitetet i Louvain, †1520. Augustinus Dathi blev født i Siena, Italien, 1420, og var renæssancepræget lærer i sin hjemby, †1478. Begges værker havde i datiden udbredelse i mange trykte udgaver.

[44] Albertus Magnus, f. 1193, OP, skolastiker, biskop af Regensburg, †1280. Hans sentenskommentar agtedes på linie med Thomas af Aquins (hans elev) og Bonaventuras. Helgenkåredes 1931.

[45] Se ovf. note 42 om dette værks første del.

[46] Forfatteren til denne lovprisning af Jomfru Maria er ikke identificeret, men franciskaneren Marianus fra Florens (†1537) skrev et værk med samme titel. Om giveren se ovenfor note 28.

[47] Gregor IX, pave 1227-41, lod 1234 Raimund af Pennafort udarbejde denne fortsættelse af Gratians *Decretum*, middelalderens kirkeretlige hovedsamling.

[48] Min tak til redaktør Herluf Nielsen, Det danske Sprog- og Litteraturselskab, for kritisk filologisk gennemsyn af transskriptionerne af påtegningerne.

[49] Franciskanerreglens endelige version, »Regula Bullata« fra 1223, kapitel IV og VI. Nyeste udgave Kajetan Esser: *Die Opuscula des Hl. Franziskus von Assisi, Grottaferrata*, Romæ 1976, pp. 366-71. På dansk findes en oversættelse af den foregående »Regula non Bullata« fra 1221 i *Frans af Assisi, legende og skrifter*, udg. af Johs. Novrup i Europæisk Kulturbibliotek, Kbh. 1946. Ejendomsforbudet fremgår her af kap. VIII og IX, pp. 88-90.

[50] Petrus Olai: *De ordine fratrum minorum*, Scriptores Minores II, p. 320, 21-27.

[51] A. Heise: *Diplomatarium Vibergense*, Kbh. 1879, p. 170.

[52] *De expulsionem fratrum minorum*, Script. Min. II, pp. 336-39. Heilesen: *Kroniken om gråbrødrenes fordrivelse*, pp. 29-33 og 79-80.

[53] *De expulsionem fratrum minorum*, Script. Min. II, pp. 366-67. Heilesen: *Kroniken om gråbrødrenes fordrivelse*, pp. 73-75.

[54] *De expulsionem fratrum minorum*, Script. Min. II, pp. 359-64. Heilesen: *Kroniken om gråbrødrenes fordrivelse*, pp. 63-70.

[55] Petrus Olai: *De ordine fratrum minorum*, Script. Min. II, p. 320, 32-35.

[56] Petrus Olai: *De ordine fratrum minorum*, Script. Min. II, p. 320, 34.

[57] Lucas Wadding: *Annales Minorum*, tom. XVI, Rom 1736, pp. 83-84: Pave Leo X's brev om samtlige danske franciskaneres reform 1519.

[58] O. H. Møller: *Vermischte Nachrichten ...*, Flensborg 1775, pp. 26-27.

[59] Vilh. Lorenzen: *De danske franciskanerklostres bygningshistorie*, Kbh. 1914, p. 14.

[60] *Riberhus lens regnskaber 1537-38. 1540*, Rigsarkivet Kbh. Ældste regnskaber, reg. 108 a, nr. 53, hefte 10 i, fol. 22 a.

[61] Petrus Olai: *De ordine fratrum minorum*, Script. Min. II, p. 293, 1-9.

[62] J. Nybo Rasmussen: *Broder Peder Olsen som de danske franciskaneres historieskriver*, Kbh. 1976, pp. 31-33 og 70-72, cf. note 26.

[63] Erich Hoffmann: *Der Kampf des ... Lütke Naaman ...*, pp. 132-33.

[64] Erich Hoffmann siger ovennævnte sted, at der kunne være tvivl om, hvorvidt Lütke måske havde været verdensgejtlig og havde studeret som sådan, inden han blev franciskaner, men ingen sikre kilder tyder derpå.

[65] O. H. Møller: *Vermischte Nachrichten ...*, pp. 23-24.

[66] E. J. de Westphalen: *Monumenta inedita rerum germanicarum præcipue cimbricarum ...* IV, Leipzig 1745, p. 1457. Lindbæk: *Franciskanerklostre*, p. 106.

[67] O. H. Møller: *Erneueres Andenken ...*, p. 50.

[68] Petrus Olai: *De ordine fratrum minorum*, Script. Min. II, p. 317, 2-3. Lindbæk: *Franciskanerklostre*, pp. 140-43.

[69] V. Lorenzen: *De danske franciskanerklostres bygningshistorie*, Kbh. 1914, pp. 47-57.

[70] *De expulsiōe fratrum minorum*, Script. Min. II, pp. 366-67. Heilesen: *Krøniken om gråbrødrenes fordrivelse*, pp. 73-75. *Kong Frederik I's danske register*, pp. 337-38.

[71] Petrus Olai: *De ordine fratrum minorum*, Script. Min. II, 316, 25-26. Lindbæk: *Franciskanerklostre*, p. 108.

[72] *De expulsiōe fratrum minorum*, Script. Min. II, pp. 338, 1; 339, 11-13 og 22. Heilesen: *Krøniken om gråbrødrenes fordrivelse*, pp. 31 og 33-34.

[73] O. H. Møller: *Vermischte Nachrichten ...*, pp. 26-27.

[74] J. Kinch: *Ribe bys historie* I, p. 541, omtaler, at Albertus Magnus-bogen på hans tid var i Stiftsbiblioteket. Ellen Jørgensen: *Studier over danske middelalderlige bogsamlinger*, Hist. Tidsskr., 8. rk., IV, 1912-13, pp. 52 ff omtaler denne bog og Antoninus på KB, men ikke de to andre.

[75] Erich Hoffmann: *Der Kampf des ... Lütke Naaman ...*, pp. 156-61. Vello Helk: *Jesuiten Henrik Mandixen og andre konvertitter fra Flensborg i reformatiōs-århundredet*, Kirkehist. Saml., 7. rk. 5. bd., 1964, pp. 286-305. Richard Wehner: *Jesuiten im Norden. Zur Geschichte des Ordens in Schweden I, 1574-1879*, Paderborn 1974, pp. 16-17.